

Liite: Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennusperintökohteet: kohdekuvaukset, Hattula.

Lähde: Rakennettu Häme – Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö. Toimituskunta: Lauri Putkonen, Kirsi Kaunisharju ja Minna Seppänen. Hämeen liitto ja Rakennustieto Oy. Hämeenlinna 2003.

HATTULA

1 Hattulan vanha kirkko

Hattulan seurakunta mainitaan asiakirjoissa ensi kerran 1324, joskin se lienee syntynyt jo Birger Jaarlin ristiretken aikana. Hattulan kirkon iästä ei ole varmaa tietoa. Viime aikoina on esitetty näkemyksiä, että rakentaminen ajoittuisi 1300-luvun lopulle tai 1400-luvulle. Hattulan kirkko onkin Turun tuomiokirkon ohella ainoita keskiajan tiilikirkkojamme. Katolisella ajalla Hattulan kirkko oli laajalti tunnettuna pyhiinvaelluspaikkana Hämeen merkittävimpiä kirkkoja. Kirkkomaalta on löydetty myös vanhemman, ilmeisesti puukirkkoon liittyneen tiilisen sakariston jäännökset.

Kirkon suorakaiteen muotoinen runkokuone on holvattu kolmilaivaiseksi. Runkokuoneeseen liittyvät sakaristo ja asehuone antavat kirkolle ristimäisen muodon. Nykyinen asehuone on vasta keskiajan lopulta ja poikkeaa osittain harmaakiviseinäisenä muusta rakennuksesta. Kirkon ulkoarkkitehtuurille antavat leimansa korkeat päädyt, tiiliset tukipylväät ja niukka tiilikoristelu. Erityisen piirteet muodostavat myös kuusi tiilistä ihmisnaamiota, joita on käytetty julkisivujen koristeina.

Kirkkosalin rikas kalkkimaalauskoristelu on 1500-luvun alkupuolelta. Lohjan kirkon ohella Hattula on maamme merkittävimpiä kuvakirkkoja. Maalausten aiheet käsittelevät sekä Vanhan että Uuden testamentin tapahtumia, mm. Kristuksen elämänvaiheita. 1800-luvun alussa osittain peitetyt maalaukset paljastettiin 1886 Emil Nervanderin johdolla. Konservattori O. Niemi entisti kalkkimaalaukset 1939–40. Viimeisin konservointi on 1980-luvulta. Kirkon ympärillä on laaja kirkkotarha, jota on käytetty myös hautausmaana. Harmaakiviseen aitaan liittyy kaksi kivistä ja tiilestä muurattua porttirakennusta, joista pohjoinen on keskiajalta, eteläinen uuden ajan alkupuolelta. Alaosaltaan harmaakivisen kellotapulin yläosa rakennettiin 1813 intendentinkonttorin piirustusten mukaan.

Suomen keskiajan tärkeimpiin muistomerkkeihin lukeutuvalla pyhäköllä on poikkeuksellinen maisemallinen merkitys. Hattulan vanha kirkko maisemineen on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

2 Hattulan vanhan kirkon maisema

Hattulan vanha kirkko ympäröivine asutuksineen hallitsee maisemaa sekä Vanajaveden kapeikon että Parolaan avautuvan laajan peltoalueen suunnassa.

Hurttilan kylä on Hattulan vanhimpia, jo rautakaudella asutuksensa saanut. Kyläkuvaa hallitsee yhä keskiaikainen kirkko, tapuli ja pitäjänmakasiini. Muinainen kylän keskus on sijainnut kirkon tuntumassa, sen pohjoispuolella. Tämä alue on säilyttänyt yhä tiiviin luonteensa, joskin uudisrakentaminen on muuttanut kyläkuvaa melkoisesti. Varsinaisia kylän kantataloja ei täällä ole säilynyt, muutamia 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun itsellisasumuksia kylläkin. Vanhan kylätien varrella sijaitsee Penttilän tilan kookas päärakennus 1800-luvulta. Nykyisin asuinkäytössä oleva Hattulan pappila valmistui 1957 hämeenlinalaisen arkkitehtitoimisto Erno & Sahlbergin suunnitelman mukaan.

Kirkkomäellä sijaitseva tiilinen, rapattu pitäjänmakasiini rakennettiin 1838–40 A.F. Granstedtin suunnitelman mukaan. Muurarimestarina oli tyrväntöläinen Juhani Kajander. Se toimi vuoteen 1902 saakka laina- ja köyhäinviljamakasiinina. Rakennus on nykyisin kirkon opastuskeskuksena.

Hurttilan peltojen keskellä sijaitsevassa metsäsaarekkeessa on Kalliolan tilan tasapainoinen rakennusryhmä. Kalliola on erotettu Herniäisten säteristä 1830-luvulla. Tältä ajalta on myös tilan puinen päärakennus. Vanha väenrakennus, kivinavetta ja tiilinen viljamakasiini ovat 1800-luvun keskivaiheilta. Myös Kinnalan rakennukset näkyvät kauas yli peltojen. Hirsinen päärakennus on 1800-luvulta ja punatiilinen karjarakennus vuodelta 1928. Kinnalaan johtavan, koivujen rajaaman tien varrella on vanha punamullattu asuinrakennus, joka on säilyttänyt hyvin 1800-luvun talonpoikaisrakennukselle tyypilliset piirteensä. Pihan laidalla on vanhahko talousrakennus.

3 Herniäinen, Hurttala

Keskiajalla Herniäinen oli Hurttilan kylän merkittävin talo. Se muodostettiin rälssisäteriksi 1680-luvulla kahdeksasta ratsumestari Kubickille lahjoitetusta talonpoikaistalosta. Kartanon päärakennuksen keskiosa on tuhoutunut tulipalossa. Jäljelle on jäänyt siipirakennus 1880-luvulta, johon sisältyy vanhempi osa 1700-luvulta.

Herniäisten rantarinteellä on toiminut tiiliruukki, jossa poltettiin keskiajalla tiilet Hattulan Pyhän Ristin kirkon sekä mahdollisesti myös Hämeen linnan rakennustarpeiksi. Tiiliuunien rakenne on pystytty kaivauksien avulla selvittämään poikkeuksellisen tarkoin.

4 Vanajaveden kapeikon kulttuurimaisema Hämeenlinna – Hattula – Tyrväntö

Vanajaveden kapeikon rantamaisemat muodostavat harvinaisen rikkaan ja monipuolisen kulttuurimaisemakokonaisuuden. Kiinteän asutuksen jälkiä on runsaasti jo rautakaudelta saakka. Hämeenlinnasta aina Tyrvännön Lahdentakaan ulottuva yhtenäinen maisema-alue on poikkeuksellisen rikas rakennuskulttuuriltaan. Kapeikon varrella on lukuisia vanhoja kyliä, kartanoita ja huviloita. Vanajaveden kapeikon valtakunnallisesti arvokkaat kulttuurimaisemat on nimetty kansallismaisemaksi.

Hattulan vanhan kirkon lähistöllä on useita varhaisen huvilakulttuurin muistomerkkejä:

Vanhimpiin huviloihin lukeutuu vanhan kirkon lähellä sijaitseva Kärki, jonka rakennutti teollisuushallituksen intendentti Carl Probus Solitander 1870-luvulla. Hirsipintainen rakennus on säilyttänyt aikakaudelle tyypilliset piirteensä poikkeuksellisen hyvin sekä ulkoasultaan että sisätiloiltaan.

Saarela lienee Vanajaveden huviloista vanhin. Jumaluusopin professori ja valtiopäivämies A.F. Granfelt hankki sen omistukseensa 1863. Tilan osti 1890-luvulla teollisuushallituksen intendentti C.P. Solitander. Osittain kaksikerroksinen huvila on säilyttänyt harvinaisen hyvin alkuperäiset piirteensä. Saaren luonto on säilyttänyt puistomaisen luonteensa ja myös vanha puutarhasommitelma on yhä havaittavissa.

Tuuhean puuston ympäröimä Soinilan puinen huvilarakennus on rakennettu 1800- ja 1900-luvun vaihteessa. Tenhiälään liittyvässä Poransaassa sijaitsi 1700-luvulla Saaren rustomies. Poransaari on rakennettu viime vuosikymmeninä melko täyteen, vanhaa huvila-asutusta on säilynyt lähinnä vain saaren pohjois- ja eteläpäässä, mm. Savonjousen (Mäntykärki) ja Nordenswanin huvilat. Mäntykärki on rakennettu 1844 ja siirretty Poransaareen huvilaksi 1904.

5 Katinalan kylä

Katinalan kylässä vanhan Tampereelle johtavan maantien varrella on säilynyt keskiaikaisperäisen kylätontin tuntumassa monipuolista vanhaa rakennuskantaa. Mäkelän rapattu tiilinen taitekattoinen rakennus on vuodelta 1918. Ali-Valtarin taitekattoinen päärakennus maantien varrella on rakennettu 1924. Puutilan rälssitilan pitkä puiston ja puutarhan ympäröimä päärakennus on alkujaan ilmeisesti 1700-luvulta. Pihapiirissä on kaksi aittaa 1700-luvulta sekä tiilisiä talousrakennuksia 1930-luvulta. Talon kohdalla on kumpukalmisto.

Maantien varrella ovat myös ns. von Zansenin talot ja entinen kaupparakennus. Edelliset ovat 1800-luvun lopulta, kauppa 1900-luvun alkupuolelta. Parolan tiilinen kunnalliskoti, nykyinen Tuulia-koti, on Sosiaalihuollon arkkitehdin A. Kalman suunnittelema 1938.

6 Parolan rautatieasema ympäristöineen

Rautatie Hämeenlinnasta Tampereelle rakennettiin 1874–76. Parolan rautatieasema on rakennettu vuoden 1918 jälkeen, jolloin vanha asema tuhoutui. Klassisistiseen asemarakennukseen liittyy asemapuisto, tavaramakasiini sekä kauempana vanha asemahenkilökunnan asuinrakennus. Lähistöllä on myös vanhoja 1900-luvun alun liikerakennuksia.

Hattulan osuusmeijeri perustettiin Parolan aseman lähelle 1905. Muutostyöt nuorisotaloksi toteutettiin 1980–90-luvulla. Pihapiirin hirsinen talousrakennus on myös 1900-luvun alusta.

Radan varrella pohjoisempana on Tehdasvillan vanha teollisuusrakennus. Puutarhuri, valtionpomologi B.W. Heikel perusti 1912 Kasselaan puutarha- ja metsämarjojen jalostuslaitoksen. Myöhemmin laitos toimi Parolassa Oy Marja -nimellä. Tehdasvilla perustettiin 1942. Tiilinen tehdasrakennus on ilmeisesti 1930-luvulta.

7 Parolan koulut ja työväentalo

Parolan kansakoulu oli valmistuessaan 1951 Suomen suurin maalaiskansakoulu. Suunnitelmat laati 1948–50 arkkitehti Georg Jägerroos. Kolmikerroksista tiilirakennusta verhoaa vaalea roiskerappaus. Myös vieressä sijaitseva entinen opettajien asuinrakennus on samalta ajalta.

Yhteiskoulun ensimmäinen rakennusvaihe valmistui 1962, seuraavat 1963 ja 1967. Suunnittelusta vastasi tuolloin arkkitehti Olavi Sahlberg. Kampamaisesti mäntymaastoon sijoitettujen luokkasiipiin julkisivut ovat punatiiltä ja mineriittiä. Koulua on laajennettu myöhemminkin.

Parolan 1928 rakennettu työväentalo on säilyttänyt hyvin alkuperäisen asunsa. Se sijaitsee Parolan kansakoulun, nykyisen ala-asteen välittömässä läheisyydessä.

8 Mierolan kylä ja kulttuurimaisema

Kapean virran molemmiin puoliin sijaitseva Mierolan kylä muodostaa yhä harvinaisen hyvin säilyneen kylämiljöön, jonka osatekijöinä ovat rakennukset, kyläraitit, silta ja rantamaisemat. Kylä on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

Varhaisin historiallinen tieto kylästä on 1300-luvun alkupuolelta. Kylän vanha tonttimaa sijaitsee virran etelärannalla. Vanhoilla tonteillaan sijaitsevat Uotilan, Rantalan, Tommenin ja Pihamaan talot. Ventolaan johtavan tien varrella on vanha 1800-luvun tuparakennus paikalla, jossa on aikoinaan ollut rakuunantorppa. Sillan pohjoispuolella on joukko pienempiä mökkejä sekä vanhaa huvila-asutusta. Pälkäneentien tuntumassa on Hämeen Sähkön muuntamolaitos 1910-luvulta, joka on muutettu asuinkäyttöön.

Lotti on toiminut kestikievarina 1920-luvulle saakka. Vanhempi asuinrakennus on 1800-luvun alkupuolelta ja toinen 1800-luvun keskivaiheilta. Pihassa on kaksi vanhaa aittaa. Hirsinavetta on pihan pohjoispuolella.

Tommenin (ent. Kirrilä) useassa eri vaiheessa rakennettu päärakennus on ulkoasultaan jugendvaikutteinen.

Rantalan (ent. Sorkkala) päärakennus on vanhimmilta osin 1800-luvun alkupuolelta. Rantala on entinen kaupparakennus.

Pihamaan (ent. Jussila) päärakennus on 1800-luvun alkupuolelta, nykyinen uusrenessanssityylinen ulkovooraus on vuosisadan vaihteen tienoilta. Pihamaa on entinen kaupparakennus.

Mäkirinne, Lehtomäki ja Kivimäki edustavat pohjoisrannan vanhaa mökkiläisasutusta. Rakennukset ovat 1800-luvun jälkipuolelta.

Tyynelän jugendvaikutteinen asuinrakennus on vuosisadan alkupuolelta. Rannassa on kaunista koivuistutusta. Mäen rinteessä sijaitseva Hiidenlinna on edustava näyte viime vuosisadan lopun huvila-arkkitehtuurista. Rakennusta koristavat torni ja suuret kuistirakennelmat. Paikan nimi esiintyy myös muodossa Hittolinna. Hiidenlinnan mäellä on ollut suuri, ilmeisesti luonnon muovaama kiviröykkiö, johon nimi liittyy.

Mierolan kauniskaarinen teräsbetonisilta on rakennettu vuosina 1918–19 Oy Constructor Ab:n laatiman suunnitelman mukaan. Arkkitehtonisesta suunnittelusta vastasi Arkkitehtitoimisto Frosterus & Gripenberg. Kiviset maatuet ovat perua paikalla aiemmin sijainneesta puusillasta. Jykevänkaunis betonisilta on innoittanut useita taiteilijoita, erityisesti Väinö Kamppuria, jonka entinen ateljee sijaitsee Mierolan virran rannalla. Silta on Tiehallinnon museosilta. Sillä on myös huomattava merkitys Hattulan vaakunasymbolina. Mierolan uusi betonisilta rakennettiin vanhan sillan itäpuolelle 1968–69.

Ventolan kylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensi kerran 1448. Kolmitaloisen kylän suurimmasta tilasta muodostettiin 1600-luvun alussa rustholli. Ventolan päärakennuksella on tärkeä merkitys Vanajaveden kapeikon kulttuurimaisemassa. Se on rakennettu 1911, jolloin se siirrettiin nykyiselle paikalle ja laajennettiin. Pihapiiriä rajaavat kivinen 1905 rakennettu karjasuoja, jota on laajennettu 1926 sekä tiilinen makasiini vuodelta 1923. Kylätietä reunustavat vanhat koivut ja talon kohdalla tiheä kuusiaita.

Ventolan pohjoispuolella on maanmittausinsinööri H.P. Kulhian rakennuttama jugendtyylinen rantahuvila Suvanto 1900-luvun alkupuolelta. Vanhaa huvilamiljöötä täydentää laituri uimahuoneineen. Huvila liittyy maisemallisesti Ventolan tilan rakennusryhmään.

Vanajaveden kapeikossa sijaitseva Alhaisten kartano on muodostettu 1600-luvun lopulla Sorkkalan rälssitilasta ja Alhaisten tilasta. Vuosina 1879–80 rakennettu puinen päärakennus on vuorattu uusrenessanssityyliin. Vuonna 1921 rakennettu matala ristipääty antoi rakennukselle klassisistisen ilmeen. Tämä muutos samoin kuin 1928 rakennettu tiilinen komea karjarakennus on arkkitehti Elin Wessmannin käsialaa. Hirsinen vilja-aitta on 1800-luvun alkupuolelta. Rakennusten ympärillä oleva puisto periytyy 1800-luvun keskivaiheilta.

9 Hattulan uusi kirkko, Rahkoila

Hattulan uusi kirkko rakennettiin vuosina 1852–1857 intendentinkonttorissa 1851 laadittujen piirustusten mukaan. Suunnittelusta vastasi intendentti E.B. Lohrmann. Rakennustöitä johti tamperelainen E.J. Wennergqvist. Tornillinen pitkäkirkko on puhtaaksi muurattua punatiiltä. Tiilikoristelu ja suippokärkiset ikkuna-aukot liittyvät sen aikakauden uusgoottilaiseen tyyliisuuntaan. Kirkkosalin keskilaivaa kattaa puinen holvi.

Kirkon ympärillä oleva hautausmaa on otettu käyttöön 1860. Tiilinen ruumishuone on vuodelta 1858. Wegelius-suvun tiilinen hautakappeli on samalta ajalta.

Jatkosodan aikaan muodostettiin sankarihautausmaa arkkitehti Veikko Larkaksen suunnitelman mukaan. Hautausmaata laajennettiin 1950- ja 1960-luvuilla. Kivimuurin ympäröimä hautausmaa on maisemallisesti vaikuttava, koska sen rinteet laskevat Vanajaveden rantaan.

10 Rahkoilan kylä

Rahkoilan historiallinen kyläkeskus on uuden kirkon pohjoispuolella Vanajaveden rannalla. Kylä on Hattulan vanhimpia, ja se on ollut myös taloluvultaan suurimpia. Keskiajalta 1700-luvulle kylän tonttimaan sijaitsi lähinnä nykyisen Niemelän alueella. Vanhalla paikallaan sijaitsevat Niemelän alueen kolme taloa, Niemelä, Puontila ja Oravainen. Ne muodostavat rakennushistoriallisesti ja maisemallisesti arvokkaan kokonaisuuden. Niemelän päärakennus on vuodelta 1906, navetta ja tallirakennukset 1895. Puontilan päärakennus on vuodelta 1890, karjarakennus vuodelta 1937. Rahkoilan kulttuurimaisema on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

Rekolan päärakennus on 1890-luvulta. Kankaanniemen mansardikattoinen rakennus on vuodelta 1926, jolloin se siirrettiin kylästä nykyiselle paikalleen. Sen lähistöllä on myös muita 1900-luvun alun puisia asuin-rakennuksia.

Mierolan kylän rajalle, Tasalan talon maille rakentui 1800-luvun lopulta alkaen käsityöläisasutusta. Kyläraitin varrella on säilynyt vanhaa rakennuskantaa mm. Jaakkolan, Rekolan Ylhäisen, Välimaan, Lepistön ja Sommaron tiloilla. Ylhäisen keltainen rakennus on taiteilija Väinö Kamppurin entinen ateljeemökki.

Rahkoilan kyläkeskuksesta pohjoiseen johtaa nykyisen, Pälkäneelle kulkevan maantien länsipuolella vanha historiallinen tielinja (kartalla nro 10 b). Tien varrelle Tanhuanpäähän on syntynyt 1800-luvun kuluessa itsellisten ja käsityöläisten asutusta. Paikoin vanhat kiviaidat kehystävät tietä. Vaikka alueen rakennuskanta on osin uusiutunut, on sen omaleimainen historia yhä luettavissa ympäristöstä.

11 Juutila, Rahkoila

Juutila on Hattulan vanhimpia tiloja. Jaakko Juteini syntyi silloin vielä Rahkoilan kyläkeskuksessa sijainneella Juutilan tilalla vuonna 1781. Tila siirrettiin nykyiselle paikalleen 1700- ja 1800-luvun vaihteessa. Nykyinen päärakennus on vuodelta 1917. Pihamaalla on myös pieni luhtiaitta.

12 Salimäen koulu

Rakennusmestari Toivo E. Survosen piirtämä Salimäen koulu on vuodelta 1928. Kaksikerroksinen sementtitiilestä muurattu, vaaleaksi rapattu rakennus on ilmeeltään klassisistinen. Salimäen kansakoulupiiri lakkautettiin 1970 ja liitettiin Rahkoilaan. Rakennus on nykyisin asuinkäytössä.

13 Sännälä, Rahkoila

Sännälä on erotettu Kirstulan kartanosta 1945. Kauniin viljelymaiseman ympäröimä hirsinen päärakennus on 1800-luvulta. Harmaakivinen karjarakennus on vuodelta 1900.

14 Koreilanlahden kulttuurimaisema, Rahkoila

Koreilanlahden rannalla vanhat pellot yhdistävät samaan maisemaan kauaksi näkyvän Rahkoilan koulun, Koreilan tilan rakennusryhmän sekä Aulangolle johtavan tien varrella sijaitsevan Sofieron huvilan.

Rahkoilan koulu on Hattulan vanhimpia. Se rakennettiin 1902 tyyppiirustusten mukaan. Talousrakennukset ovat 1940-luvulta. Koulun takana kohoaa Kettumäen kallio, perinteinen helavalkeapaikka.

Koreilan vanhan ratsutilan rakennukset muodostavat eheän kokonaisuuden Rahkoilasta Aulangolle johtavan tien varrella. Koreilan omistajina oli 1800-luvulla lähinnä nimismiehiä. Asuinrakennuksista vanhempi on tietävästi 1800-luvun alkupuolelta, toinen 1800-luvun jälkipuolelta. Kokonaisuuteen kuuluvat lisäksi kaksi vanhaa aittaa, joista toisessa on vuosiluku 1819, sekä tiilinen karjasuoja vuodelta 1923. Samaan maisemakokonaisuuteen kuuluvat Koreilanlahden rantaniityt, tien toisella puolen sijaitseva vanha huvilamainen asuinrakennus Sofiero 1800-luvun loppupuolelta ja Pappilanniemen koivukuja.

15 Pappilanniemi

Pappilanniemi on ollut kirkkoherran virkatalon paikkana 1300-luvulta 1950-luvulle, jolloin alueelle rakennettiin Pappilanniemen sairaala. Entinen pappilan päärakennus on vuodelta 1865 ja nykyisin asuinkäytössä. Tyyliiltään se liittyy 1800-luvun alkupuolen uusklassismin kauteen. Aumakattoisessa rakennuksessa on kaksi vanhaa kuistia ja 1900-luvun

alkupuolella rakennettu kivinen arkisto-osa. Kivinen talousrakennus on vuodelta 1935. Pappilan päärakennuksella on edelleen huomattava asema rantamaisemassa.

Pappilanniemen sairaala-alueen rakentamisesta järjestettiin 1955 suunnittelukilpailu, johon kutsuttiin arkkitehdit V. Rytöhonka, Veikko Nortomaa sekä Mika Erno ja Olavi Sahlberg. Sairaalarakennus ja sen ympärillä sijaitsevat kolme nelikerroksista pistetaloa rakennettiin 1956–59 arkkitehtitoimisto Erno & Sahlbergin suunnitelman mukaan. Sairaalarakennus ja asuinkerrostalot edustavat aikansa hyvää laitosarkkitehtuuria.

16 Tenhiälän kulttuurimaisema

Ahlbackan eli Tenhiälän kartanon kantatilana on Eerolan ratsutila, joka sijaitsi aiemmin Tenhiälän kyläkeskuksessa Vanajaveden rannalla. Keskiajalta, mahdollisesti jo rautakaudelta periytyvä kylätontti on vielä havaittavissa uimarannan penkereellä. Kyseessä on tutkimuksellisesti arvokas historiallisen ajan muinaisjäännös.

Kartano on kuulunut Nordenswan-suvulle 1800-luvun keskivaiheilta lähtien. Nykyiselle tontilleen kartano siirrettiin 1806 ja tältä ajalta on myös nykyisen päärakennuksen hirsinen runko. Vuonna 1924 rakennus uusittiin arkkitehti David Frölander-Ulfen piirustusten mukaan nykyiseen klassisistiseen muotoonsa. Päärakennusta ympäröi vehmas puisto.

Talouksrakennuksista mainittakoon vanha tuparakennus, joka on mahdollisesti jokin entisistä Tenhiälän kantatilojen päärakennuksista. Vuodelta 1809 on suuri tiilinen navetta sekä tiilinen, rapattu viljamakasiini. Aulangolle johtava vanha maantie kulkee kartanon kohdalla lehtevän puuston reunustamana. Makasiinin lisäksi tien varrella on Tompakkan (Tombacka) vanha asuinrakennus, joka on mahdollisesti 1800-luvun alkupuolelta.

Tenhiälän kulttuurimaisema on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

17 Pekolan kulttuurimaisema

Pekolan keskiajalta periytyvä kylätontti sijaitsee lähellä rantaa. Se on ollut jo pitkään vailla rakennuksia. Pekolan kulttuurimaisemalle antavat leimansa alueen kartanot Ellilä ja Santti sekä edelliseen liittyvä Mattila. Pekolan kulttuurimaisema on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

Ellilän kartanon kantatilana on entinen Paturin ratsutila. 1900-luvun alkupuolella kartanon omisti senaattori, kasvitieteen professori A.Osw. Kairamo. Päärakennuksen runko on 1850-luvulta. Nykyisen asunsa rakennus sai 1921 professori Onni Tarjanteen suunnittelemassa korjauksessa. Rakennusryhmään kuuluu lisäksi väentupa, vilja-aitta, luhti ja riihi. Päärakennuksen ympärillä on runsaasti vanhaa puustoa ja laajat puutarhaviljelmät. Kartanon arboretumissa on lukuisia harvinaisia puulajeja.

Mattilan päärakennus on rungoltaan ilmeisesti 1800-luvun alkupuolelta. Se on samaa leveäristipäätyistä tyyppiä kuin Ellilä ja monet muut alueen kartanot.

Ellilän kartanomaisemaan liittyy lähellä sijaitseva aikoinaan kartanoon kuulunut Santin tila. Sen päärakennus on 1700-luvun jälkipuoliskolta. Pihapiirissä on vanha kivinen karjasuoja. Santti on saanut nimensä entisen omistajasuvun von Zandtien mukaan: insinööri Zandt siirsi Ison-Paturin talon nykyiseen paikkaansa, josta talo sai kansan suussa nimen Santti. Santista on Yrjö Laineen mittauspiirustus 1920.

Pekolan kansakoulun vanhempi rakennus valmistui 1920. Kaksikerroksisen tiilisen koulurakennuksen suunnitteli arkkitehti Peko Väänänen. Uudempi koulurakennus on arkkitehti Georg Jägerroosin suunnittelema 1956. Siinä on teräsbetonivälipohjat, julkisivut ovat roiskerapatusta Kenno-tiilestä.

18 Metsänkylän kartano

Metsänkylän kartanon monipuolinen, arvokas rakennusryhmä sijaitsee maisemallisesti merkittävällä paikalla Vanajaveden rannan ja vanhan maantien välissä. Metsänkylä on jo keskiajalta periytyvä yksinäistalo, josta tuli myöhemmin ratsutila, rustholli. Metsänkylän vaiheet liittyvät 1890–1926 kiinteästi Aulangon vaiheisiin. Kartano oli eversti Hugo Standertskjöldin omistuksessa 1890–1926.

Metsänkylän entisen rusthollin puinen päärakennus periytyy 1820-luvulta. Mansardikattoisena se liittyy kustavilaisen arkkitehtuurin jälkivaikutukseen. Rakennus vaurioitui pahoin kevään 2000 tulipalossa, minkä jälkeen se rakennettiin uudestaan vanhaa mukaillen.

Muista rakennuksista mainittakoon kaksi väenrakennusta, vanha tuparakennus, luhti ja aittarakennukset, joista pieni ruoka-aitta on 1770-luvulta. Punatiilinen karjarakennus on 1850-luvulta, ja punatiilinen, asuinkäyttöön muutettu talli on 1900-luvun alusta.

19 Vesunnan kartanon kulttuurimaisema

Vesunta on Hattulan kartanoista vanhin. Se on vanhaa rälssiä ja esiintyy aikakirjoissa jo vuonna 1319. Tila on aikojen kuluessa kuulunut Turun tuomiokirkolle ja kruunulle. Omistajista mainittakoon Sten Sture, Jöns Westgöthe ja Arvid Tavast. Arvid Tavastin toimesta rakennettiin ilmeisesti 1500-luvun jälkipuolella harmaakivilinna, jonka rauniot käytettiin 1840-luvulla nykyisen kivinavetan rakennustarpeiksi. Tämä ruukinpatruuna Peter Heimbürgerin rakennuttama, vuonna 1848 valmistunut suuri kivinavetta on Hämeen komeimpia.

Kartanon hirsisen päärakennuksen runko on 1800-luvun alkupuolelta. 1840-luvulla sitä jatkettiin ja 1800-luvun jälkipuolella siihen liitettiin suuri moniruutuinen lasiveranta. Rakennus on rapattu jo 1800-luvulla. Pihan toinen asuinrakennus on 1870-luvulta. Myös siinä on suuri lasiveranta. Lisäksi piha-alueella on kellariaitta todennäköisesti 1700-luvulta sekä vieressä pieni hirsinen tuparakennus.

Kumpareella seisova mamsellityyppinen, nyt siivetön tuulimylly on 1800-luvun alkupuolelta. Maantien itäpuolisella mäellä on vanha, todennäköisesti 1800-luvun lopulla rakennettu huvilarakennus. Sen suunnittelijaksi mainitaan arkkitehti Anger. Tien varressa on myös joukko työntekijöiden asuinrakennuksia 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta.

Vesunnan kartano on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

20 Merven kylän kulttuurimaisema

Merven kylän kulttuurimaisema liittyy laajaan valtakunnallisesti arvokkaaseen Vanajaveden kapeikon länsirannan tasankomaiseen Suontaan–Merven kulttuurimaisemaan.

Merven kylä lukeutuu Hattulan vanhimpiin, sillä varhaisin sitä koskeva asiakirjatieto on vuodelta 1385. Merve oli jo tuolloin rälssisäteri. Kylä on säilyttänyt tiiviin muotonsa mäenkumpareella. Heikkilän päärakennus edustaa 1920-luvun klassisistista arkkitehtuuria, samoin Henttalan ja Visalan päärakennukset ovat 1900-luvun alkupuolelta. Kyläkeskuksen länsipuolella on peltojen ympäröimillä saarekkeilla Seppälän ja Ahtilan rakennusryhmät, nekin 1900-luvun alkupuolelta.

Merven kartano on muodostunut Ylöstalon ja Alastalon rälssisätäreistä, joista edellinen on vanhaa rälssiä. 1830-luvulla tilaan yhdistettiin Kraatarin rälssisäteri. Peltoaukeaa halkova koivukuja johtaa mäenkumpareella sijaitsevalle kartanon päärakennukselle, joka on rakennettu 1850-luvulla. Ristipäätyinen rakennus liittyy tyyllisesti empiren ja uusrenessanssin vaihtumiskauteen. Rakennusta ympäröi vanha puisto. Karjasuoja on muurattu kivistä ja tiilestä 1800-luvun lopulla. Mamsellityyppinen tuulimylly on 1800-luvulta. Se on menettänyt siipensä ja suuren osan pärevuorauksestaan.

21 Suontaan kartanon kulttuurimaisema

Suontaan ympäristössä on lukuisia muinaisjäänöksiä rautakaudelta. Suontaka oli jo keskiajalla asuinkartanona. Niilo Olavinpoika, Suomen ensimmäinen tiedossa oleva ritari ja tärkeä poliittinen vaikuttaja, oli tilan isäntänä 1300- ja 1400-lukujen vaihteessa. 1600-luvulla Suontaan rälssimaista muodostettiin kaksi säteriä, jotka päättyivät Lahdentaan Boijesuvun omistukseen.

Nykyinen kartanomiljöö on peräisin vasta 1900-luvun alkupuolelta. Vuodet 1915–18 Suontaan omisti E.R. Standertskjöld ja hänen jälkeensä vuorineuvos Erik Rosenlew, joka uudisti tilan rakennuskannan. Suunnittelusta vastasi arkkitehtitoimisto Frosterus & Gripenberg, joskaan kaikkia tuolloin laadittuja suunnitelmia ei toteutettu.

Suontaan vaaleaksi rapattu päärakennus on uusittu nykyiseen asuunsa 1927. Sen runkona on vanhemman, 1800-luvun päärakennuksen hirret. Myös klassisistiset rapattu konttorirakennus ja tiiliset työväenasunnot ovat tältä ajalta. Mahtavan kokoiset karjarakennukset ovat vanhimmilta osin 1890-luvulta, mutta nykyiseen laajuuteensa ne rakennettiin 1920-luvulla. Tiilisellä karjakartanokokonaisuudella on erittäin näkyvä asema laajan, tasankomaisen peltoaukean maisemassa. Se on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

Päärakennusta ympäröivä puisto perustuu puutarha-arkkitehti Bengt Schalinin 1928–30 laatimaan suunnitelmaan.

22 Tenholan kartanon kulttuurimaisema

Tenholan Linnavuorella suoritettavat kaivaukset osoittavat sen olleen käytössä rautakauden lopulla, viikinkiajalla. Samalta ajalta on myös Tenholan kylästä löydetty hautakumpu. Asiakirjoissa kylä mainitaan tosin vasta vuonna 1449.

Tenholan kartano on muodostettu 1630-luvulla ja siihen on liitetty 1800-luvulla kylän vanhoja talonpoikaistiloja. Omistajasuvut ovat vaihtuneet useasti. Agronomi Hjalmar Gulin rakennutti kartanon puisen, jugendtyylisen päärakennuksen 1903. Sen suunnitteli arkkitehti H.R. Helin. Myös rakennuksen sisätilojen alkuperäiset tyylipiirteet ovat säilyneet poikkeuksellisen hyvin.

Puiston ympäröimään rakennusryhmään kuuluu lisäksi vanha punamullattu tuparakennus, harmaakivinen karjarakennus ja talli vuodelta 1890 sekä erikoinen harmaakivestä ja hirrestä 1917 rakennettu vesisäiliö, jonka yläosa on avoimena näkötorjina. Kokonaisuuteen liittyy lisäksi vanha liha-aitta, kalustovaja ja puimala sekä entiset muonamiehen mökit.

Tenholan kartanoympäristö on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

23 Lepaan kartano ja kulttuurimaisema

Lepaan rälssisäteri mainitaan asuinkartanona ensi kerran 1460-luvulla, jolloin se oli Tavastien omistuksessa. Se kuuluu Hämeen vanhimpiin kartanoihin. Kartanon omistajasukua kutsuttiin Lepaan suvuksi ja vaakunansa perusteella Lejonsuvuksi. 1500-luvun jälkipuolella Lepaata hallitsi Hannu Björnipoika, jonka Kustaa Vaasa nimitti valtaneuvokseksi. Hannu Björnipojan kuoltua 1572 kartano siirtyi leskeltä vävyllle, Tuomas Beurraeukselle. Tällä suvulla Lepaa oli noin sata vuotta ja joutui sitten avioliiton kautta Lahdentaan Boije-suvulle aina vuoteen 1727 saakka. Tuolloin sen osti Uudenmaan maaherra Pehr Stierncrantz, jonka suvun hallussa kartano oli noin sadan vuoden ajan. 1830- ja 1840-luvulla Lepaan omisti pietarilainen kauppias Peter Heimbürger ja tämän jälkeen Karl Fredrik Packalén vuodesta 1850. Packalén testamenttasi Lepaan kartanon valtiolle.

Kartanon puinen päärakennus on varmistamattoman perimätiedon mukaan rungoltaan 1600-luvulta. Nykyisen, lähinnä empiretyylisen asunsa se sai 1800-luvun alkupuoliskolla. Pääjulkisivun koristeellinen lasiveranta on ilmeisesti 1800-luvun keskivaiheilta. Pihamaan sivulla on pykninkirakennus 1800-luvun alkupuolelta. Lähellä Lepaan sakastia on Peter Heimbürgerin rakennuttama mamsellityyppinen tuulimylly vuodelta 1829.

Lepaan kartanon tultua valtiolle 1902 testamenttilahjoituksena, sen ehtojen mukaan tilalle perustettiin puutarhaoppilaitos. Puutarhaopisto aloitti toimintansa 1912. Vuosina 1910–12 tehtiin perusteelliset korjaukset opiston käyttöön jätetyissä rakennuksissa Marjalassa ja Kotilassa sekä rakennettiin opistorakennus. Suunnitelmat laati arkkitehti H.R. Helin. Arkkitehti Jalmari Peltosen suunnitelmien mukaan rakennettiin 1934 tapahtuneen tulipalon jälkeen uusi nykyinen kolmikerroksinen opistorakennus ja ruokala Toimela, jotka Marjalan ja Kotilan kanssa muodostavat tyyliään yhtenäisen suljetun pihaneliön. 1957–60 rakennettiin suuri opiskelija-asuntola, keittiö- ja juhlasalitaloineen, suunnittelijana arkkitehtitoimisto Hytönen & Luukkonen. Emäntäkoulun rakennukset ovat valmistuneet 1963, arkkitehtina Erkki Karvinen. 1990-luvun rakennusten suunnittelusta ovat vastanneet arkkitehdit Arvi ja Pirkko Ilonen.

Valtakunnallisesti arvokkaalla Lepaan alueella on suojeltu valtion rakennuksista annetulla asetuksella 1993 kahdeksan rakennusta, kellari, tuulimylly sekä puisto ja puutarha.

Lepaan tilan vanhat karjarakennukset sijaitsevat Tyrvännön kirkolle johtavan maantien varressa. Kivinavetta on rakennettu puutarhaopiston käyttöön 1930-luvulla, samoin komea tiilestä ja kivistä muurattu makasiini ja ympärillä olevat asuinrakennukset. Suunnitelmat laadittiin Yleisten rakennusten ylihallituksessa ja myöhemmin rakennushallituksessa. Navetta on muutettu viinitilan esittelytiloiksi ja kahvilaksi.

Lepaan kansakoulu aloitti toimintansa 1910. Puinen koulurakennus on tältä ajalta. Uudempi kivinen koulurakennus valmistui sotien jälkeen 1950-luvun alussa Jaakko Ilveskosken suunnitelmien mukaan.

Lepaan kartano- ja opistoalue on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

24 Lepaan kivisakasti ja kirkkotarha

Lepaanvirran rannalla on sijainnut Tyrvännön ensimmäinen kirkko. Tyrväntö, aikaisemmalta nimeltään Kulsiala, mainitaan hallintopitäjänä 1405 ja Hattulan kappelina 1449. Harmaakivinen pieni sakaristo on ilmeisesti 1400-luvun jälkipuoliskolta tai 1500-luvun alusta, jolloin siihen on liittynyt puinen kirkkokuone. Perimätieto kertoo paikalla sijainneen jo 1200-luvulla uhrikirkon. Sakastin ympärillä on harmaakiviaidan rajaama kirkkomaa, jonne on käynti tiilisen porttirakennuksen kautta. Hautausmaahan tehtiin uusi kiviaita tiiliportteineen 1830-luvulla ruukinpatruuna P.P. Heimbürgerin aloitteesta. Aidan länsi-, etelä- ja itäisivujen linjaus vastanee vanhan hautausmaan rajoja, mutta pohjoispuolella kirkkotarhaa on kavennettu. Sakaristo on suojeltu muinaismuistolain nojalla.

25 Lahdentaan kartanon kulttuurimaisema

Lahdentaan kartanon puistossa on nk. miekanhiontakivi, joka viittaa paikan keskeiseen merkitykseen rautakaudella. Paikalta on löydetty toinenkin miekanhiontakivi. Lahdentaka mainitaan rälssinä jo 1449, mutta vasta 1600-luvun jälkipuoliskolla siitä muodostui varsinainen asumakartano. Kartanoa ovat omistaneet mm. Beurraeus- ja Boije-suvut sekä Idestamit. Vuosina 1762–1776 Lahdentaassa toimi sotaneuvos Boijen perustama pellavankehräämö ja kehuukoulu, eräs maamme ensimmäisistä.

Lahdentaan kaksikerroksinen hirsinen päärakennus vuodelta 1787 lukeutuu aikakautensa mahtavimpiin kartanorakennuksiin. Alkuperäisessä asussaan se oli mansardikattoinen ja punamullattu. Talon nykyinen, uusrenessanssityylinen asu syntyi 1880-luvulla suoritetussa korjauksessa. Tällöin rakennuksen pätyyn lisättiin korkea torni, joka on purettu 1925. Samassa yhteydessä rakennukseen liitettiin matala keittiösiipi arkkitehti Rafael Blomstedtin piirustusten mukaan ja talo uudistettiin parantolaksi. Kartanon päärakennuksessa toimi 1956–1982 Hämeen metsäyönjohtajakoulu. Nykyisin kartano on yksityisasuntona.

Toinen asuinpihan rakennuksista, ns. pehtooritalo on vuodelta 1815. Maantien toisella puolen on vanha 1800-luvun väentupa. Tien varrella on lisäksi vanhoja talusrakennuksia ja Lahdentaan ja Lepaan kartanon välillä ikivanha Vainomänty, johon liittyy useita tarinoita.

Lahdentaan rakennuksia ympäröi laaja, 1700-luvulta periytyvä puisto, joka päättyy rannassa kauniiseen paviljonkiin. Vanha, Tyrvännön kirkolle johtava maantie sivuaa kartanon lehtevää puistoa.

Tyrvännön kirkolle johtavan maantien varressa sijaitseva Porttilan rakennusryhmä muodostaa tasapainoisen kokonaisuuden. Päärakennus on Suotaalan Lopen entinen pytinki. Molemmat hirsiset asuinrakennukset ovat 1800-luvulta.

Tiheän kuusiaidan ympäröimän Männistön tilan vaiheet liittyvät Lahdentaan kartanoon. Jugendtyylinen asuinrakennus lienee 1900-luvun alusta.

Käkyen huvila on erotettu itsenäisyyden ajan alussa Lahdentaan kartanosta. Hugo Hallamaa rakennutti 1922 komean, klassisistisen huvilarakennuksen, joka sijaitsee rannassa vanhojen puiden ympäröimänä. Rapatun rakennuksen runkomateriaalina on käytetty polttoturvetta. Kokonaisuuteen kuuluvat samanikäiset talusrakennukset.

Lahdentaan kartanoympäristö on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

26 Herala, Lahdentaka

Heralan tila on erotettu Lahdentaan kartanosta 1928. Tilan päärakennus on Martti Välikankaan 1928 suunnittelema Aulangon vanha ravintolarakennus, joka purettiin paikaltaan ja siirrettiin 1937 silloisen omistajan maanmittari H.P. Kulhian aikana Heralaan. Rakennus on säilyttänyt hyvin klassisistisen asunsa.

27 Lahdentaan koulu, Lahdentaka

Lahdentaan 1874 valmistunut kansakoulu oli Tyrvännön ensimmäinen. Rakennus korjattiin nykyiseen klassisistiseen asunsa 1925 rakennusmestari Toivo E. Survosen Hämeen läänin maanviljelysseurassa tekemien piirustusten mukaan. Koulun talusrakennus on vuodelta 1935. Koulutoiminta lakkasi 1971. Nykyisin koululla toimii Tyrvännön tietotupa.

Lähellä sijaitseva Tokeensuun punamullattu pitkänurkkainen asuinrakennus on 1800-luvulta. Ympäristössä on myös muita vanhoja asuinrakennuksia.

28 Tyrvännön entinen pappila, Suotaala

Entinen pappila sijaitsee Lentämäessä, paikalla jossa Tyrvännön kappalaiset ovat asuneet 1700-luvulta saakka. Pappila on rakennettu 1927. Klassisistisen rakennuksen suunnittelijana oli rakennusmestari Toivo Survonen, joka piirsi myös pappilan varastosuojan. Rakennus toimi pappilana 1960-luvulle, nykyisin se on yksityisasuntona.

29 Suotaalan kylän kulttuurimaisema

Suotaalan kylän pitkästä asutushistoriasta kertovat alueen rautakautiset kalmistot ja ns. miekanhiontakivi. Antialan kalmistoon liittyy myös harvinainen, noin 50 metrin pituinen kivetty polku. Suotaalan kyläkeskus muodostaa vielä näytteen vanhasta raitinvariasutuksesta, vaikkakin useimmat talot on 1880-luvun uusjaon seurauksena siirretty. Vain Mattilan, Anttilan ja Heikkilän talot ovat jääneet vanhalle kylätontille. Mattilan rakennusryhmä antaa edustavan kuvan 1800-luvun jälkipuolen talonpoikaisesta asuinkulttuurista, johon liittyy myös kyläkauppatoiminnan historiaa. Vanha kiviinavetta rajaa kauniisti raittia. Tyrvännön vanha puukirkko muodostaa näkyvän maamerkin Suotaalan kylän valtakunnallisesti arvokkaassa kulttuurimaisemassa.

Tyrväntöläiset erosivat vuonna 1847 Hattulan lainajvästöstä ja rakensivat vuosina 1850–52 oman tiilisen makasiinin Suotaalan kylään. E.B. Lohrmann ja C.A. Edelfelt laativat makasiinin rakennussuunnitelmat intendentinkonttorissa vuorimestari Gustaf Idestamin ehdotuksen pohjalta. Kuutiomainen puhtaaksi muurattu tiilimakasiini on telttakattoinen ja kattolyhtyineen kuin pienennys Hämeenlinnan samaan aikaan rakennetusta kruununmakasiinista.

Makasiini luovutettiin 1959 Tyrväntö-Seuran hallintaan, ja seura sisusti sen kotiseutumuseoksi seuraavana vuonna.

Museon aihepiiri käsittelee lähinnä seudun järvikalastusta ja kartanokulttuuria. Vuoden 2002 aikana on valmistunut pihapiiriin hirsinen venetalas.

Tyrvännön kunnantalo ja vanhainkoti rakennettiin vuosina 1939–42 arkkitehti Martti Paalasen laatiman suunnitelman mukaan. Funktionalistiset, valkeaksi rapatut rakennukset ovat nykyisin terveydenhuollon käytössä. Kokonaisuuteen kuuluu tienmutkassa entinen raittiusseuran talo, myöhempi Tyrvännön maamiesseuran talo, joka on 1900-luvun alusta.

30 Tyrvännön kirkko, Suotaala

Tyrväntöläisten Lepaalla sijainnut puukirkko oli 1700-luvun lopulla ahdas ja huonokuntoinen. Uusi kirkko päätettiin rakentaa Suotaalan Huoritunmäelle. Puukirkko rakennettiin vuosina 1798–1800 Matti Åkerblomin 1795–96 laatimien ja Ruotsin yli-intendentinviraston tarkastamien piirustusten mukaan. Konduktööri P.W. Palmrothin laatimat piirustukset noudattelivat Åkerblomin alkuperäisiä suunnitelmia.

Malliltaan kirkko on sisäviisteinen ristikirkko. Kirkon muotoa on muutettu myöhempien korjausten yhteydessä. Kellotorni sai nykyisen muotonsa vuoden 1902 korjauksessa. Myös kirkon sisätilat ja ulkovooraus uusittiin tässä arkkitehti H.R. Helinin suunnittelemassa jugendhenkisessä korjauksessa. Tämän jälkeen kirkkosalia uusittiin vähäisiltä osin 1947 Kauno S. Kallion suunnitelman pohjalta. Viimeisimmät uudistukset toteutettiin 1992 arkkitehti Eero Raatikaisen suunnitelman mukaan.

Kirkkoa ympäröi vanha, kirkon ikäinen hautausmaa, jota on laajennettu 1848, 1914 sekä 1962. Sankarihautausmaan suunnitteli 1940 puutarha-arkkitehti Ola Mannström. Hämeenlinnalaisen kuvanveistäjän Urho Heinäsen veistämä sankaripatsas valmistui 1948.

Kirkon pohjoispuolella on kivinen, todennäköisesti pajana käytetty pieni rakennus, joka lienee kirkon ikäinen.

Tyrvännön kirkko on valtakunnallisesti arvokas.

31 Anomaan kylätontti

Keskiaikaisen Anomaan kylän kaksi tilaa Yli-Anomaa ja Ali-Anomaa sijaitsivat 1700-luvun lopulta lähtien nykyisillä paikoillaan Vanajaveden rannalla. Molemmat olivat tuolloin ratsutiloja. Ylitalon ja Alitalon rakennuskanta on uusiutunut, mutta keskiajalta periytyvä kylätontti sijaitsee yhä kauniissa kulttuurimaisemassa.

32 Lusin kartano ja kylä

Lusin kylä kuului 1570-luvulla Lepaan kartanonherran läänityksiin. Myöhemmin 1600-luvun jälkipuolella Lahdentaan Beurraeukset ja Boijet omistivat kylän maat ja rakennuttivat 1672 Pietilän tilan asuinrakennukset. Tämän rakennuksen on arveltu säilyneen nykypäiviin asti Lusin kartanon päärakennuksen runkona. Myöhemmin, mahdollisesti 1800-luvun alkupuolella rakennus korotettiin kaksikerroksiseksi, ja se sai empiretyylisen ulkoasun. Järven puolella on kaksikerroksinen hirsinen kuistirakennelma 1800-luvun loppupuolelta. Päärakennuksesta laskeutuu alas rantaan vanha pengerreretty puisto, jonka arvellaan juontuvan 1700-luvun loppupuolelta, jolloin Pietilän ja Jaakkolan tiloja alettiin kutsua Lusin kartanoksi.

Lusin kylän kantatalot Jaakkola, Eskola, Pietilä, Heikkilä ja Mikkola sijaitsivat lähellä Vanajaveden rantaa. Kylän raitin varrella on säilynyt vanhaa kyläympäristöä mm. Alitalo (no 139) ja Pietilä (no 145). Heikkilän mansardikattoinen päärakennus on vuodelta 1924. Mikkolan tila siirtyi Hämeenlinnan kaupungin omistukseen 1928 kesäsiirtolaksi. Vuonna 1956 rakennettiin uudisrakennukset Olavi Sahlbergin suunnitelmien mukaan.

33 Monittulan kylän kulttuurimaisema

Monittula on Lusin ja Anomaan tavoin keskiaikaista perua. Äijälä on lohkottu Ali-Anomaan maista. Hirsinen päärakennus on rakennettu 1935, tiilinen karjarakennus 1927. Myös Kuusivaara on Monittulan kantatalo. Sen rakennukset ovat 1960-luvulta.

34 Retulansaaren kulttuurimaisema

Retulansaaren keskellä sijaitsevat historiallisella kylätontilla tiiviinä asutusrykelmänä Alikartanon, Ylikartanon ja Laurilan tilojen rakennukset. Rakennukset muodostavat harvinaisen hyvin säilyneen raitinäkymän, jossa kiviset karjasuojat ovat yhtenäisenä rivistönä. Kapea tie pengersillalta kyläkeskukseen kulkee halki kauniiden katajaa kasvavien kotojen. Kyläkeskusta ympäröiviä peltoja on laidunnettu viime vuosiin saakka, mikä on säilyttänyt kedot ja niityt perinteiseen tapaan avoimina. Rannoille on syntynyt aikojen kuluessa kesäasutusta erityisesti länteen ja kaakkoisniemeen. Kesäasutuksen juuret saareissa ulottuvat 1800-luvun loppupuolelle.

Alikartanon pitkä päärakennus on rakennettu alkuaan 1870-luvulla. Sitä on uusittu useaan eri otteeseen, mm. ikkunat on

vaihdettu. Pihan toisella sivulla sijaitsee vanhempi päärakennus, jonka vanhin osa on rakennettu ilmeisesti 1700-luvun lopulla. Punamullattu, leveällä vaakapontilla vuorattu rakennus on säilyttänyt hyvin alkuperäisen asunsa, mm. tyylikkään avokuistin 1800-luvun alkupuolelta. Pihan kolmannella sivulla on vanha aittarivi, jonka alla oleva kivistä muurattu kellari on vuodelta 1866. Suuri kivinavetta on vuodelta 1861. Sen vieressä on vanha hirsinen tallirakennus. Pihapiirin ulkopuolella sijaitsevat sauna, pieni työväen asuinmökki, hyvin säilynyt paja ja aitta.

Keskimmäisenä sijaitseva Ylikartanon päärakennus on rungoltaan mahdollisesti 1700-luvulta, mutta sitä on laajennettu 1800-luvun keskivaiheilla. Nykyinen laajuus ja ulkoasu on pääosin vuodelta 1887. Pihaa rajaava pienempi asuinrakennus Alitupa on todennäköisesti 1800-luvun alkupuolelta. Siinä on perinteinen avokuisti. Raitin puolella on vanha mankelitupa ja aittarivi, johon liittyy kivistä holvattu kellari. Rakennuksessa on tilan oma kotimuseo. Hirsinen viljamakasiini on vuodelta 1812, mutta sen ovi on entinen Tyrvännön kirkon ovi vuodelta 1779. Ympäriällä on vanha pihapuisto ja puutarha. Raitin toisella puolen sijaitsevaa karjapihaa rajaava kivinavetta on alkuaan 1870-luvulta. Pihan laidalla sijaitsevat hirsiset talli ja kalustovajat. Kauempana on tilan vanha riihi.

Laurilan tilan pitkä päärakennus on 1860-luvulta. Se on säilyttänyt hyvin perinteisen asunsa. Kivinavetta ja tiilinen makasiini ovat samalta ajalta.

Retulansaari on valtakunnallisesti arvokas, ainutlaatuisen hyvin säilynyt kylä, jonka maisemassa on aistittavissa rikas muinaisuus.

35 Torppikulma, Retula

Retulantien varrella on ollut vanhaa torppa-asutusta, itsellisten ja kalastajien taloja. Retulantie 559:n punamullattu pitkä asuinrakennus on säilyttänyt perinteisen 1800-luvun lopun asunsa. Tien toisella puolen oleva n:o 556 on myös vanha hirsirakennus. Lähellä sijaitsevat perinnemaisemiksi luokitellut Ojalan metsälaitumet.

36 Monaalan kartano ja kulttuurimaisema

Monaalan kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1458. Se sijaitsee Vanajaveden koillisrannalla Sääksmäelle vievän maantien varrella. Monaalan kartanon kantatilana on entinen Kartanon ratsutila. Kartanon päärakennus on rakennettu 1870-luvulla Cavén-suvun aikana. Toinen asuinrakennus on vuodelta 1934. Tilan komea kivinavetta on vuodelta 1861. Päreseinäinen kuivausriihi on 1800-luvulta. Rakennusmestari Toivo E. Survoson piirtämä tiilinen talli- ja vesitornirakennus on vuodelta 1926.

Kartanoalueen läpi johtavan maantien varrella on entisiä alustalaismökkejä. Tien itäpuolella on kaunista viljelymaisemaa.

37 Kanunki, Nummi

Kanungin talon nimi viittaa siihen, että se olisi ollut katolisena aikana kaniikin eli kanungin asuin- tai palkkatilana. 1600-luvulla siitä tuli itsenäinen rustholli. 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa tilalla oli peräti 12 huvilaa, joita vuokrattiin Parolan leirin upseereille. Tästä huvila-asutuksesta on säilynyt tien toisella puolen sijaitseva koristeellinen huvilarakennus. Kanungin rakennusryhmä muodostaa harmonisen kokonaisuuden Parolantien varrella. Molemmat pitkät asuinrakennukset ovat 1800-luvun alkupuolelta. Harmaakivinavetta on vuodelta 1898. Pihapiiriin kuuluu myös punainen tuparakennus.

38 Parolan leirialue

Parolannummen sotilasperinteet ulottuvat aina Kustaa Vaasan aikoihin, jolloin Hämeen linnan laitumet sijaitsivat Nummen kylän alueella. 30-vuotisen sodan aikana Parolannummelle koottiin seudun jalkaväkimiehet ja hakkapeliitat. Myös suuren Pohjan sodan aikana kenttä toimi sotaväen kokoontumispaikkana. Parolannummi on ollut sotaväen harjoituskenttänä vuodesta 1777. Kustaa III vieraili leirillä kolmasti, Kustaa IV Adolf ja Aleksanteri I kerran ja Aleksanteri II kahdesti. Vuoden 1863 kesäleirillä tapasivat toisensa Venäjän keisari Aleksanteri II ja J.W. Snellman, ja tämän tapaamisen seurauksena keisari allekirjoitti 1.8.1863 julkaistun asetuksen, jonka mukaan suomen kieli tuli maassamme yhdenvertaiseksi ruotsin kanssa. Tapauksen kunniaksi paikalle pystytettiin vuonna 1868 ruotsalaisen kuvanveistäjän Andreas Fornanderin muovailema pronssileijona.

Parolannummentien itäpuolella on sijainnut keskiajalta lähtien Nummen (Pikku-Luolajan tai Vähä-Luolajan) kylä, jonka vaiheet ovat jo 1500-luvulta liittyneet läheisesti Parolan leirikentän eli Luolajannummen toimintaan. Vuoden 1780 kartassa kylään on merkitty mm. Kuninkaansali, Konungens salong. Harjoituspaikka Luolajan Malmi sijaitsi tien lounaispuolella. Kylän useimmat talot ostettiin kruunulle 1800-luvulla ja Nummen kylä hajosi, mutta vanhalla tonttimaalla mäenharjanteella on vielä muutamia vähäisiä rakennuksia. Tarkanmäen etelälaidalla on vanha rakennusryhmä. Keskiaikainen kylätontti on historiallisen ajan arvokas muinajsäännös.

Parolannummi on valtakunnallisesti arvokas alue.

39 Parolannummen kasarmialue

Perinteistä rikkaalla Parolannummella oli ollut leiritoimintaa itsenäisyyden ajan alkupuolella ennen sotia. Sotien aikana leirialueesta kehittyi pysyvä majoitus- ja harjoitusalue. Parolaan sijoitettiin lentolaivue, jolle rakennettiin kevyitä parakkeja. Jatkosodan loppuvaiheessa rakennuksia oli vajaat sata. Vuoden 1944 lopulla parakkeihin sijoitettiin Panssaripataljoona ja seuraavana vuonna merivoimien keskusvarikko.

Parolan leirialueen kehittäminen kasarmialueeksi käynnistyi 1940-luvun lopulla. Tuolloin rakennettiin joukko puisia asuin- ja miehistörakennuksia, joista on jäljellä mm. Lehijärven rannan kaksi, alkuaan upseeristolle rakennettua hirsistä asuinrakennusta (1946).

Vuonna 1951 alettiin rakentaa uusia kasarmeja. Kasarmien piirustukset laadittiin puolustusministeriön rakennusosastolla. Ensimmäinen tiilinen, rapattu miehistökasarmi valmistui 1952 ja kaksi seuraavaa 1954 ja 1958. Kasarmialueen pohjoispuolelle rakennettiin samaan aikaan neljä puista asuintaloa. Parolannummen länsiosassa oleva yhtenäinen kolmen rapatun asuinkerrostalon ryhmä on vuodelta 1956. Tämän rakennusvaiheen loppuvaiheessa 1962 valmistui kivinen ruokala.

Vanha sotilaskoti valmistui 1957, sen suunnittelijoita olivat arkkitehdit Heikki Castren ja Pentti Autio. Kasarmialueen keskellä sijaitsee arkkitehti Osmo Lapon suunnittelema sotilaskoti vuodelta 1988.

Alueen pohjoispuolella sijaitseva Panssarimuseo on avattu 1961. Vanhan ns. piilopirtin viereen kohosi uusi museorakennus 1987.

40 Nikkilän kartano, Sattula

Ikivanha Hiidentie kulkee Lehijärven etelärannalla Nikkilän kartanon sivuitse. Nikkilän omistajat tunnetaan vuodesta 1411. Säätyläisomistukseen se tuli vasta 1820-luvulla. Suomen osuustoimintaliikkeen syntysanat lausuttiin täällä vuonna 1899 Hannes Gebhardin ja tohtori Mikael Soinisen tapaamisen yhteydessä.

Kartanon suuri hirsinen päärakennus on vanhimmilta osin 1800-luvun alkupuolelta. Nykyiseen, uusklassilliseen asuunsa se on laajennettu mahdollisesti 1800-luvun keskivaiheilla kihlakunnantuomari G.L. Arckenholtzin isännyyden aikana. Myös rakennusta ympäröivä puisto ja kaksi aittaa ovat tältä ajalta. Tien toisella puolen sijaitsevat talous-rakennukset on muutettu myöhemmissä korjauksissa. Ympäröiviä peltoalueita on muokattu viime aikoina golfkentiksi, ja rantapellolle on rakennettu uusi asuinrakennus.

41 Nihattulan kylä

Ikivanhan Hiidentien varrella sijaitseva Nihattulan kylä mainitaan asiakirjoissa ensi kerran 1470, mutta on ilmeistä, että kylä on ainakin varhaiskeskiaikaista perua. Siittepölytutkimukset osoittavat viljelyn merkkejä Armijärven rannalla jo 500–700-luvuilla. Kylän kantatolat sijaitsevat historiallisella kylätontillaan nauhamaisesti vanhan Hiidentien varrella kauniin Armijärven rannalla. Järven kaakkoispohjukassa on tiheään rakennettua mäkitupalaisasutusta, joka sai alkunsa Hakolan tilan mailla 1800-luvun alussa.

Parolan leirin läheisyys vaikutti 1800-luvulla voimakkaasti Nihattulan kylän elämään. Venäläisten upseerien perheet viettivät kylän taloissa kesälomiaan. Useimpiin taloihin rakennettiin huoneita kesävieraita varten ja ehkä kauniit lasiverannatkin rakennettiin osin lomanviettäjien iloksi.

Sotilasleirin vuoksi kylässä sai 1900-luvun alussa alkunsa Emil Aaltosen kenkätehdas, joka tuhoutui kuitenkin pian tulipalossa ja siirrettiin sen jälkeen Tampereelle. Nihattulan entinen työväentalo sijaitsee lähellä kenkätehtaan paikkaa. Talo on muuttanut muotoaan myöhemmissä korjauksissa. Juuri kenkätehtaan suutarit toivat työväenliikkeen Hattulaan; Nihattulan 1905 perustettu yhdistys oli täällä laatuaan ensimmäinen.

Armijärven koillisrannalla on vanhaa, 1900-luvun alkupuolelta periytyvää huvila-asutusta.

Pajulan suuri puinen päärakennus on vuodelta 1895. Rakennuksen hyvin säilynyt ulkovooraus ja suuri lasikuisti ovat rikasmuotoista nikkarintyötä. Pajulan, samoin kuin monen muunkin nihattulalaisen tilan, historiaan liittyy muistoja tsaarinvallan ajan venäläisistä kesävieraista.

Torkkolan vanhan säteritilan päärakennus on alkujaan 1800-luvun alusta. Pihapiirin toinen asuinrakennus, nelilapekattoinen ns. vierasrakennus, on vuodelta 1860. Nämä rakennukset on siirretty nykyiselle paikalleen 1870-luvulla. Talousrakennukset ovat 1900-luvun alkupuolelta, punatiilinen karjarakennus vuodelta 1901 ja aitta vuodelta 1908.

Kupilan jugendtyylinen puinen päärakennus on vuodelta 1910. Pihapiirin talousrakennukset ovat 1900-luvun alusta.

Mattilan pitkä, perinteistä talonpoikaista rakennustapaa edustava päärakennus on 1800-luvun loppupuolelta. Talousrakennukset ovat 1900-luvun alusta.

Hakolan puinen päärakennus on vuodelta 1884. Se on säilyttänyt alkuperäiset piirteensä. Pihapiirissä on vanhoja aittarakennuksia.

Rantanen eli Ranta-Torkkola sijaitsee Lehijärven rannassa, jonne se siirrettiin 1800-luvun jälkipuolella. Hirsinen päärakennus on vuodelta 1900, karjarakennus 1900-luvun alusta.

Mäen päällä sijaitsee Nihattulan kansakoulu, nykyinen ala-aste. Oman koulutalon rakentaminen Nihattulan kylän laitaan kauniille metsäiselle harjulle päätettiin kuntakokouksessa 1901. Rakennukset tehtiin mallipiirustusten n:o 6 mukaan. Uuden, kivisen koulun rakennussuunnitelmat laati 1952 arkkitehti Georg Jägerroos. Jägerroos suunnitteli myös yksityiskohtia kuten alahallin eläinaiheisen seinämaalauksen kukka-asetelmineen ja mosaiikkilattian kuviot.

Koululle johtavan tien varrella on maisemallisesti huomattava ikipetäjäkkö, joka liittyy Parolan historialliseen leirympäristöön ja armeijan makasiineihin.

Alue on osa valtakunnallisesti arvokasta Lehijärven kulttuurimaisemaa.

42 Sattulan kylä

Sattulan kylä esiintyy asiakirjoissa ensi kerran vuonna 1411. Tällöin kylässä oli ainakin seitsemän taloa. Talojen suuri määrä viittaa siihen, että kylä on mahdollisesti asutettu jo rautakaudella. Myös kylän sijainti ikivanhan Hiidentien varrella tukee tätä olettamusta. Alue on osa valtakunnallisesti arvokasta Lehijärven kulttuurimaisemaa.

Kylä on säilyttänyt tiiviin muotonsa, vaikka rakennuskanta onkin osin uusiutunutta. Kylän kantatalot ovat pääosin vanhoilla tonteillaan. Sattulassa on säilynyt perinteinen kylätieverkosto, jolle antavat luonteenomaisen lisänsä tontteja kiertävät kiviaidat ja vehmas puusto.

Kylää halkovan maantien eteläpuolella on runsaasti vanhaa tupa-asutusta. Entiset mäkituvat ovat saaneet viime sotien jälkeen rinnalleen joukon rintamamiestaloja.

Kukkolan rusthollin päärakennus on vanhimmilta osin vuodelta 1875. Rakennusta on lisärakennettu 1800-luvun lopulla ja 1910. Rakennuksen vuoraus ja taidokkaasti nikkaroidut ikkunankehukset ovat 1800-luvun lopulta. Lohkokivinen karjarakennus on rakennettu joko 1800-luvun lopussa tai 1900-luvun alussa. Sen jatkeena oleva kivinen maitohuone on vuodelta 1915. Pihapiiriä rajaavat hirsinen talli- ja vajarakennus, kaksikerroksinen aitta, sauna ja uusi taloushalli.

Mäkelän suurehko päärakennus on rakennettu 1900-luvun alkupuolella. Pihan toisella laidalla on suuri sementtitiilinen karjarakennus 1930-luvulta. Kokonaisuuteen kuuluvat lisäksi aitta ja liiteri.

Naskilan puinen päärakennus sijaitsee Mäkelää vastapäätä kyläraitin varrella. Rakennus lienee 1800-luvun lopulta. 1930-luvulta lähtien rakennuksessa oli Osuusliike Hämeen myymälä.

Lampolan päärakennus on 1900-luvun alusta. Kokonaisuuteen kuuluu betonoitu kavinavetta ja aitta.

Jaakkola jakaantui 1840-luvulla kahteen: Ali- ja Yli-Jaakkolaan (nykyisin Kylä-Jaakkola ja Yli-Jaakkola). Kylä-Jaakkolan pitkä päärakennus on 1800-luvun keskivaiheilta. Pihapiiriin liittyy joukko vanhoja hirsisiä talousrakennuksia sekä kellari. Kaksikerroksinen luhtiaitta saattaa olla 1700-luvulta.

Arvolan vanhan rusthollitilan komea päärakennus on rakennettu 1800-luvun lopulla. Ikkunanpuitteet ovat ajan koristeellista mallia. Pihamaata rajaavat punamullatut hirsiset talousrakennukset.

Nurmela on entinen seppä Nummelinin talo. Rakennus on säilyttänyt perinteiset, 1800-luvun käsityöläisasumukselle tyypilliset piirteensä. Pihamaata rajaavat kiviaidat komeine portinpylväineen. Nurmela vastapäätä on vanha kaupparakennus Toivola.

Hiirolantien varrella sijaitsevat Ylhäisen ja Alhaisen sekä ns. Posti-Hiljan pienet tuvat. Raitinvarret on reunustettu kiviaidoin.

43 Pelkolan kartano ja kulttuurimaisema

Pelkolan kylä on vähintään keskiaikaista perua. 1560-luvulla kylässä mainitaan olleen kuusi taloa. Kylän historiallinen

tonttimaata on sijainnut nykyisen Rantalalan tilan ja Lehijärven välisellä pienellä alueella. Rantala on Pelkolan kylän kantatila. Sen pitkä päärakennus on 1800-luvun lopulta.

Pelkolan kartano on muodostettu Kyttälän rusthollista. 1700-luvun lopulla se siirrettiin Pelkolan kylän tonttimaalta nykyiselle paikalleen. Kartano on ollut Wegelius-suvun omistuksessa vuodesta 1792, jolloin asessori David Wegeliuksesta tuli Pelkolan isäntä. Hirsisen päärakennuksen vanhin osa on 1810-luvulta. Rakennusta on jatkettu eteläpäädyistä 1860 ja korotettu 1886 keskiosaltaan kaksikerroksiseksi uusrenessanssityyliin. Pihapiirissä sijaitseva keltainen asuinrakennus on vuodelta 1806. Pihapiiriin kuuluu piha-aitta, mankeliaitta ja vilja-aitta 1800-luvulta. Entinen karjanhoitajan asunto ja meijeri ovat 1880-luvulta. Komea punatiilinen karjarakennus vuodelta 1932 on Heikki Siikosen suunnittelema. Kartanon sivuute kulkee vanha maantie halki Pelkolan ja Leiniälän kylien kulttuurimaiseman.

Jo vuonna 1869 toimintansa aloittanut Pelkolan kansakoulu sai oman talon 1885. Se rakennettiin Kouluhallituksessa hyväksytyin piirustuksen mukaan. Koulun lisärakennuksen suunnitteli rakennusmestari E.A. Talpo 1922.

Alue on osa valtakunnallisesti arvokasta Lehijärven kulttuurimaisemaa.

44 Ihalemme–Leiniälän kulttuurimaisema

Lehijärvi oli keskiajalla itsenäinen hallintopitäjä kuten Hattulakin. Lehijärven puisen kappelin on arveltu sijainneen Torttolanmäen tienoilla. Muistomerkin läheltä löydetty ruumiskalmisto, Raimaanmäeltä löydetty kenttäkalmisto ja alueen seitsemän uhrikiveä osoittavat pysyvän asuinkulttuurin juontavan juurensa täällä ainakin viikinkiajalta. Ihalemme avaralle maisemakuvulle antavat leimansa vanhalta tieltä avautuvat näkymät kumpuileville laidunalueille. Alue on osa valtakunnallisesti arvokasta Lehijärven kulttuurimaisemaa.

Lehijärven luoteisrannalla sijaitsevassa Leiniälän viimeistään keskiajalta peräisin olevassa kylässä oli 1560-luvulla kahdeksan taloa. Kylän tonttimaata sijaitsi nykyisen Yli-Lassilan ja Yli-Moijalan rakennusten tienoilla.

Yli-Lassilan päärakennus on 1800-luvulta. Nykyiseen muotoonsa se on uusittu 1916.

Mäki-Lassilan puinen päärakennus on 1900-luvun alusta. Sitä on kunnostettu hiljattain.

Yli-Moijalan klassisistinen, taitekattoinen päärakennus on rakennettu ilmeisesti 1920-luvulla.

Ihalemme ympäristön rautakautiset löydöt viittaavat vahvasti siihen, että myös kyläasutus on peräisin täällä viikinkiajalta. Vuonna 1590 kylässä oli peräti 14 taloa. Ihalemme kylän historiallinen tonttimaata sijaitsi nykyisen Ihaniemen tilan tuntumassa. Kylä on ollut aikoinaan tiivis, melko säännöllisesti rakennettu kokonaisuus.

Ihaniemen pohjoispuolella on vielä joukko vanhoja, 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun asuinrakennuksia. Yhdessä rakennuksista on toiminut pitkään kylän kauppa.

Kevolan ja Keisarin rakennusryhmä muodostaa Lehijärven pohjoisrannan maisemassa eheän kokonaisuuden. Kevolan hirsinen päärakennus on vuodelta 1913.

Savolan kantatilan päärakennus on 1860-luvulta, toinen asuinrakennus myös 1800-luvulta.

Ali-Uotilan pitkä hirsinen päärakennus on 1800-luvulta. Se on uusittu vuonna 1900, pihapiirissä on aitta 1800-luvulta. Ihaniemen talo juontaa alkunsa Ihalemme vanhasta rälssisäteristä. Ihaniemen eli Mikkolan rälssitilan omistajana oli 1800-luvun puolivälissä herastuomari A.F. Sandberg. Tuuhean puiston ympäröimä pitkä päärakennus on 1800-luvun keskivaiheilta. Sitä on jatkettu länsipäästä 1800-luvun lopulla. Vuoraus lienee tältä ajalta. Myös toinen asuinrakennus on 1800-luvulta. Se siirrettiin pihan toiselta puolen nykyiselle paikalleen 1892. Rakennusta on jatkettu pohjoispäästä 1999. Pihaa rajaavat lisäksi pitkä aittarivi 1900-luvun alusta, vanha, mahdollisesti 1700-luvulta periytyvä jyväaitta sekä komea tiilinen, osittain valkeaksi rapattu navetta vuodelta 1912. Puimala ja muut talousrakennukset ovat 1930-luvulta.

Kerälän ja Kalkkisten yksinäistalot ovat aikoinaan kuuluneet Ihalemme kylään. Yli-Kerälässä on aivan radan varressa kahden asuinrakennuksen muodostama ehyt kokonaisuus, joka näkyy pengerryteltylle tielle. Suuremmissa, 1800-luvulla rakennetuissa talossa on poikkeuksellisen näyttävä toisen kerroksen lasiveranta, joka on rakennettu vuoden 1916 jälkeen. Pienempi asuinrakennus on vuodelta 1938. Myös tiilinen karjasuoja on 1930-luvulta. Radan toisella puolen sijaitseva hirsipintainen riipi on 1800-luvun keskivaiheilta.

Vanhat kiviaidat kehystävät idyllistä Marttaristintietä, jolta avautuu näkymiä Lehijärven pohjoispään kulttuurimaisemaan. Tien varrella sijaitsevan Olkkolan tilan päärakennus on vuodelta 1877, karjarakennus 1929, hirsinen varasto 1877. Vattisen

hirsinen päärakennus on 1860-luvulta, karjarakennus vuodelta 1942.

45 Leteensuon koeasema

Suomen suoviljelysyhdistys perustettiin 1894. Suotutkimuksen ensimmäinen koeasema aloitti toimintansa Leteensuolla 1902. Vuonna 1904 rakennettiin työnjohtajan asunto. Johtajan jugendhenkinen asuinrakennus valmistui 1910. Se on mahdollisesti arkkitehti H.R. Helinin suunnittelema.

46 Hakimäki

Hakimäen vanhan rusthollin mansardikattoinen päärakennus vuodelta 1922 kohoaa harjun rinteellä vanhan Hiidentien varrella.

47 Anttila, Halkorpi

Anttilan tila mainitaan Halkorven yksinäistilana jo 1500-luvulla. Tilan aumakattoinen hirsinen päärakennus on vuodelta 1865. Alkuperäistä empireasua on jonkin verran muutettu myöhemmissä korjauksissa. Anttilan toinen asuinrakennus on edempänä Lautaportaan tien varrella.

Halkorven koulu rakennettiin 1954 arkkitehti K. Roution suunnitelmien mukaan. Kaksikerroksinen koulurakennus on betoni- ja tiilirakenteinen. Julkisivut ovat puhtaaksimuurattua punatiiltä ja vaaleata rappaista. Toiminta lakkasi jo 1969, kun Halkorpi liitettiin Pelkolan kansakoulupiiriin. Rakennus toimii pienteollisuuskäytössä.

48 Hämeen Härkätie

Hämeen Härkätien iästä ei ole varmaa tietoa. Todennäköisesti se on kehittynyt yhtenäiseksi tieksi historiallisen ajan alussa. Se muodosti toisaalta tärkeän pyhiinvaellusreitit Turun ja Hattulan Pyhän Ristin kirkon välillä, toisaalta keskeisen hallinnollisen yhdystien Turun ja Hämeen linnojen välillä. Se oli merkittävimpiä yleisiä maanteitä koko keskiajan.

Hämeenlinnassa Härkätiellä on kaksi linjausta, jotka yhtyvät Rengon kirkonkylässä. Toinen, vanhempi linjaus on kulkenut pitkin Hattelmalan harjua kääntyen sieltä kohti Renkoa. Paremmiin on säilynyt Ojoisista Vuorentaan ja Hattulan Kouvalan kautta Renkoon johtanut linjaus, joka on otettu käyttöön mahdollisesti uuden ajan alussa. Härkätie on Hattulassa nykyisen tien pohjana, ja se on säilyttänyt perinteisen linjauksensa varsin hyvin. Se on valtakunnallisesti arvokas.

Härkätien varrella on säilynyt muutama vanha torppa pihapiireineen. Ahlin sotilastorppa, Härkätie 1159, on Katalan Puotilan rälssitilan vanha torppa. Punamullattu hirsinen asuinrakennus ja sen vierellä oleva aitta ovat säilyneet perinteisessä asussaan. Osoitteessa Härkätie 1197 on vanha harmaa hirsipintainen rakennusryhmä.

Kivijoen kylä sijaitsee Tömäjärvestä Alajärveen laskevan Kivijoen ja Hämeen Härkätien yhtymäkohdassa. Kivijoen yksinäistalo jaettiin Alitaloon ja Ylitaloon 1700-luvulla. Alitalon vanha punamullattu päärakennus antaa kuvan 1800-luvun talonpoikaisesta rakentamistavasta. Tietä vasten on vilja- ja vaateaitta. Vilja-aitta on alkujaan 1700-luvulta ja siirretty nykyiselle paikalleen 1800-luvulla, jolloin vaateaitta on rakennettu. Tien toisella puolella on Ylitalo, jonka rakennuskanta on nuorempaa.

Kouvalan kylään ovat kuuluneet Laurilan, Tuomolan ja Siirosen talot. Kestikievari on ollut Laurilan talossa Kouvalassa Härkätien varrella. Laurilan kievarin kohdalta Härkätieltä lähtee Hirsitie. Laurila ja Siironen liitettiin Inkan kartanoon 1890-luvulla.

49 Inkan kartano ja kulttuurimaisema

Vanhalta Hämeen Härkätieltä johtaa koivukuja Inkan kartanoon. Inkan kantatilana ollut Katalan kylän Uotila oli vanhaa rälssiä, mutta omistaja luovutti sen vaihdossa kruunulle. Kartano on kuulunut mm. Skytte-, De la Gardie-, Cruus- ja Wetterhoff-suvuille. Fredrika Wetterhoffin kotina Inkala oli 1854–72. Kun Inkan omistajana 1890-luvulla oli tohtori O. Heikel, siihen yhdistettiin Kouvalan kylän Laurilan ja Siirosen perintötilat ja tilasta alettiin käyttää nimeä Inkan kartano. Vuonna 1903 Inkala siirtyi Karl Henrik Standertskjöldille ja 1931 merikapteeni Juho Lahtiselle.

Kartanon kaksikerroksinen päärakennus on rakennettu O. Gyllingin aikana 1843. Vuorauksensa sveitsiläistyyllisine koristeaiheineen se lienee saanut 1800-luvun keskivaiheen jälkeen. Arkkitehtuurilla on yhtymäkohtia C.A. Edelfeltin suunnitteleman Turengin rautatieaseman kanssa. Tulopihan puoleinen kuisti on palautettu alkuperäiseen muotoonsa 2001. Kartanon päärakennusta ympäröi tuuhea puisto, joka on istutettu 1850-luvulla.

Punamullattu hirsipintainen väentupa on myös vuodelta 1845. 1800-luvun keskivaiheilta lienee myös vellikellon koristama aittarivi.

50 Hyrvälän kylä

Hyrvälän kylä mainitaan ensi kerran 1470. Nykyisen Tupalan paikalla sijainnut kylä paloi maan tasalle 1576. Kylän talot läänitettiin 1580-luvulla Juhana III:n toimesta venäläisille pajareille Jakob ja Ivan Tattianille palkkioksi näiden loikkauksesta ruotsalaisten puolelle Venäjää vastaan käydyssä sodassa.

Jussilan sotilasvirkatalon vanhimmat osat ovat 1700-luvulta ja taloa on täydennetty useaan kertaan. Pihapiirin aitat ovat 1800-luvulta.

Tupalan tilaa on viljellyt sama suku vuodesta 1639. Tupala on lunastettu perintötilaksi 1860-luvulla. Päärakennuksen vanhin osa on 1800-luvun puolivälin tienoilta, nykyasu 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta. Talouskeskuksen vanhin rakennus on maitokamari, joka on ilmeisesti 1700-luvulta, ja siinä on pidetty kiertokoulua. Pihapiirissä, vanhan kylänraitin varressa on kolmiosainen aittarakennus liha-, vaate- ja jyvääittoineen 1800-luvun lopulta.

Pirttilän päärakennus on 1890-luvulta. Sen veranta, ulkovuoraus ja kauniit ikkunavuorilaudat ovat vuoden 1915 tienoilta, samoin jyvääitta tien vieressä.

51 Kosken koulu

Hattulan kuntakokouksessa 1891 hyväksyttiin Kosken koulurakennusryhmän piirustukset: päärakennus tehtiin mallipiirustuksen n:o 8 mukaan. Koulu valmistui 1893, rakentajana oli Johan Helminen Nihattulasta. Henkilökunnan kivinen rapattu asuinrakennus vuodelta 1952 on arkkitehti Jaakko Ilveskosken suunnittelema.

Koulua vastapäätä tien toisella puolella on Laajamäen hirsinen torppa, Takajärventie 22, joka on ent. Simolan torppa. Ahtelan hirsinen asuinrakennus koulun puolella on 1800-luvun lopulta.

52 Alajoen saha, Koski

Kosken sahan tienoo on Hattulan vanhin myllypaikka, sillä ensimmäinen tieto Kosken alisesta myllystä on jo vuodelta 1411. Mylly lopetti jauhatuksensa 1960-luvulla.

Alajoen uittoreitti on yhteydessä Vanajaveden ja Kokemäenjoen vesistön kautta Poriin asti. Nykyinen saharakennus jatkaa yhä Kosken perinnettä. Teiden risteyksessä on vanha kaupparakennus 1900-luvun alusta.

53 Renkajoen myllymiljö, Myllykylä

Vanhin tieto alueen myllyistä on vuodelta 1587. Mylly on purettu, mutta myllärin asuinrakennus ja uittoruuhi ovat säilyneet.

54 Vuohiniemen kylä

Renkajärven rannalla sijaitseva kylä on keskiaikaista perua. Vanhimmat kylän talot olivat Paasia ja Paavola. Kylä-Paavolan entisen rälssitilan pitkä hirsinen päärakennus Renkajärven rannalla on 1850-luvulta, punatiilinen karjarakennus vuodelta 1938. Raitin varrella on vanha harmaahirsinen luhtiaitta. Vanhalla kylätontilla on tien varressa kaksi vanhaa hirsipintaista ulkorakennusta.

Vuohiniemen kulmalla vaikutti evankelinen herätysliike voimakkaana 1900-luvulla. Kylän rukoushuone rakennettiin talkoilla 1937 Mattilan tilasta erotetulle tontille. Talon piirustukset laati rakennusmestari E.A. Talpo.

Vuohiniemen koulu sijoitettiin Renkajärven länsirannalle Luurilan talon maille 1913. Rakennustontin lahjoitti Oy Valkeakoski. Koulun piirustukset laati rakennusmestari V.F. Peltonen 1907. Koulu lopetti toimintansa 1973, kun se liitettiin Kosken piiriin. Myös talousrakennus on 1900-luvun alusta.

Läheisen Luurilan talon mailta Renkajärven länsirannalta on löydetty rautakautinen ns. Luurilan lintu. Hepolammelta on johtanut Renkajärven yli talvitie Takajärvelle.